การวิเคราะห์ความหมายคติจักรวาลทางพุทธศาสนาของวัดปงสนุก จังหวัดลำปาง

Analysis of Buddhism Cosmology of Pong Sanuk Temple, Lampang

รัฏฐา ฤทธิศร ชดา ร่มไทรย์*
สำนักวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Rattha Littisorn, Chada Romcai
Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chiang Mai University
rattha.li@cmu.ac.th, chada.r@cmu.ac.th
*ผู้ประพันธ์บรรณากิจ

รับบทความ	30/10/2568
แก้ไขบทความ	21/07/2569
ยอมรับบทความ	24/07/2569

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความหมายของคติจักรวาลทางพุทธศาสนาที่ปรากฏผ่านผังบริเวณและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของวัดปงสนุก จังหวัดลำปาง โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเสนอแนวทางการตีความที่สามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะทางกายภาพของวัดกับคติจักรวาลได้อย่างสอดคล้องมากขึ้น การศึกษาใช้การวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารประวัติศาสตร์ สภาพทางกายภาพของวัด การศึกษาในอดีต และเนื้อหาจากคติจักรวาลทางพุทธศาสนา เพื่อนำมาพิจารณาความสัมพันธ์ร่วมกัน

ผลการศึกษาพบว่า ม่อนดอยซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของวัดสามารถอธิบายได้ในฐานะเขาพระสุเมรุ และองค์ประกอบสำคัญบนยอดม่อนดอย ได้แก่ พระเจดีย์และวิหารพระเจ้าพันองค์ สามารถตีความให้สัมพันธ์กับองค์ประกอบบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยพระเจดีย์เทียบแทนเจดีย์จุฬามณี และวิหารพระเจ้าพันองค์เทียบแทนสุธรรมภาคยสภาศาลา นอกจากนี้ การแบ่งพื้นที่วัดออกเป็นส่วนเหนือและส่วนใต้ยังอาจสะท้อนแนวคิดเรื่องอุตตรกุรุทวีปและชมพูทวีป ซึ่งสอดคล้องกับบทบาทของวัดปงสนุกในฐานะศูนย์กลางการศึกษาพระธรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24

ข้อเสนอการตีความดังกล่าวแตกต่างจากการศึกษาในอดีตที่มุ่งอธิบายม่อนดอยในฐานะเขาพระสุเมรุเป็นหลัก โดยการศึกษานี้เสนอให้พิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ของวัดร่วมกัน ในฐานะระบบความหมายที่เชื่อมโยงกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และบทบาทของวัดในฐานะแหล่งศึกษาพระธรรม ผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า การนำคติจักรวาลมาสู่งานพุทธสถาปัตยกรรมล้านนามิได้เกิดขึ้นจากการถ่ายทอดแบบแผนอย่างเคร่งครัด หากแต่มีการเลือกสรรและปรับให้สอดคล้องกับบริบทและบทบาทเฉพาะของวัด

***คำสำคัญ**: คติจักรวาล วัดปงสนุก การตีความ พุทธสถาปัตยกรรมล้านนา สวรรค์ชั้นดาวดึงส์*

Abstract

This study examines Buddhist cosmological meanings expressed through the layout and architectural components of Pong Sanuk Temple in Lampang Province. The objective is to propose several interpretations explaining the relationship between the temple's physical form and Buddhist cosmology more coherently than previous explanations. The study drew upon historical records, architectural evidence, previous studies, and Buddhist cosmological texts, which were analyzed in relation to one another.

The findings suggest that the mound (Mon Doi), a distinctive feature of the temple, can be recognized as a representation of Mount Meru. The principal structures on the mound, namely the stupa and Vihara Phra Chao Phan Ong, may be interpreted in relation to key elements in Tavatimsa Heaven. The stupa may be regarded as a representation of Chula Mani Stupa, while Phra Chao Phan Ong Vihara may be assumed as the replica of Sudhammabhakayasabha Assembly Hall (a dhammasala). In addition, the division of the temple into northern and southern sections may reflect the cosmological significance of Uttarakuru Dvipa and Chomphu Dvipa, the Northern and the Southern continents respectively, whose roles are aligned with those historical ones of Pong Sanuk as an important center for Buddhist studies during the twenty-fourth Buddhist century.

Unlike previous studies that mainly interpreted the mound as a representation of Mount Meru, this study proposes that the architectural components should be considered together as an interconnected system of meanings associated with Tavatimsa Heaven and the temple's role as a place of Buddhist studies. The findings indicate that Buddhist cosmological concepts in Lanna architecture were not transmitted through rigid replication of conventional cosmological models but were selectively adapted to suit local contexts and religious functions.

Keywords*: Buddhist Cosmology, Pong Sanuk Temple, interpretation, Lanna Buddhist Architecture, Tavatimsa Heaven*

ที่มาของการศึกษา

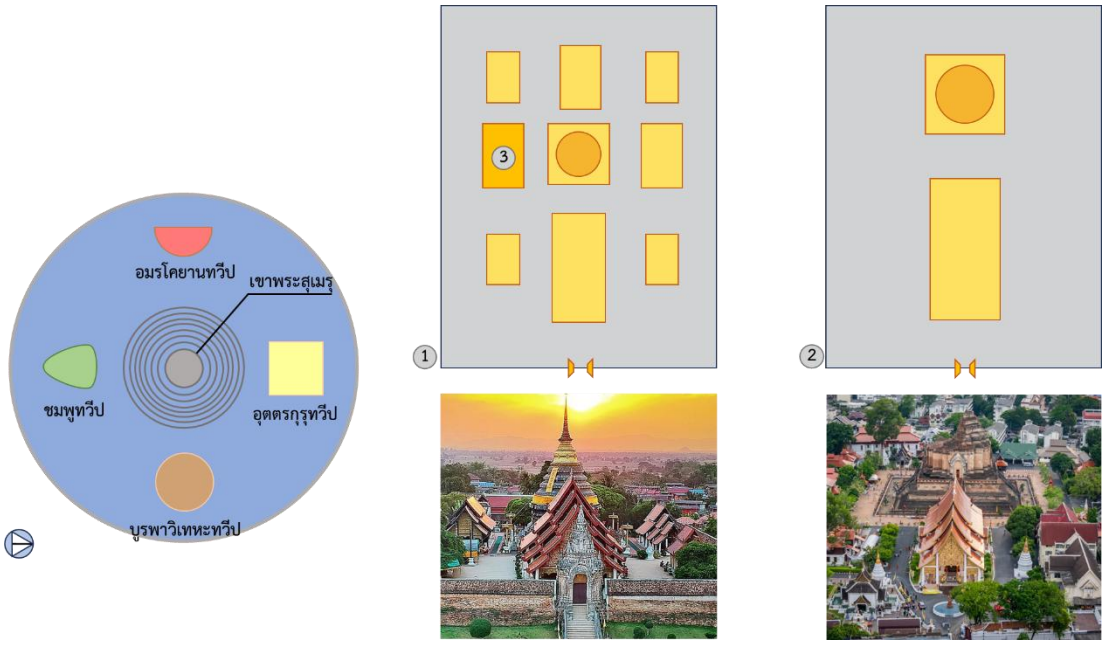
การอธิบายคติจักรวาลที่สัมพันธ์กับพุทธสถาปัตยกรรมของไทยที่ได้รับการยอมรับและยึดถือกันโดยทั่วไปมาจากการวิเคราะห์ของ โชติ กัลยาณมิตร (2539) ที่กล่าวว่าเนื้อหาเกี่ยวกับโลกศาสตร์ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทย ทั้งในระบบผังและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม คำอธิบายนี้ถูกกล่าวย้ำโดย สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (2539) โดยทั้งสองงานได้มุ่งแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาในไตรภูมิกถา หรือที่จะกล่าวถึงต่อไปในงานศึกษานี้ว่า คติจักรวาล กับงานสถาปัตยกรรมตั้งแต่ระดับแผนผังไปจนถึงองค์ประกอบตกแต่งในงานสถาปัตยกรรม

คติจักรวาลตามแนวคิดไตรภูมิอธิบายจักรวาลในฐานะระบบที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง รายล้อมด้วยมหานทีสีทันดร ภูเขาบริวาร ทวีปทั้งสี่ และสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ที่เรียงลำดับตามภพภูมิ แนวคิดดังกล่าวสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างโลกมนุษย์กับจักรวาลตามคติพุทธศาสนา (พระญาลิไทย, 2503; พระยาธรรมปรีชา, 2521) และได้รับการนำมาใช้เป็นแม่บททางความคิดในการกำหนดผังและองค์ประกอบของพุทธสถาปัตยกรรม เพื่อสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ของจักรวาลและภพภูมิต่าง ๆ ผ่านรูปแบบทางกายภาพของพื้นที่และสถาปัตยกรรม

การศึกษาเกี่ยวกับคติจักรวาลในบริบททางวัฒนธรรมล้านนา ให้ความสำคัญแก่ข้อมูลจากไตรภูมิกถา และอธิบายในแนวทางเดียวกับพุทธสถาปัตยกรรมไทยในภาคกลาง นั่นคืออธิบายผังบริเวณที่จัดวางตำแหน่งงานสถาปัตยกรรมตามลักษณะของแผนผังตามคติจักรวาล นอกจากนั้นยังอธิบายการใช้สัญลักษณ์ในองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมว่าสื่อความหมายถึงองค์ประกอบใดในคติจักรวาล (กรกนก รัตนวราภรณ์, 2545; วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, 2544; สุวิภา จำปาวัลย์ และชัปนะ ปิ่นเงิน, 2553) วัดหลวงส่วนใหญ่นั้นจะให้ความสำคัญกับคติจักรวาล โดยสามารถเทียบเคียงกับองค์ประกอบทางผังของวัดได้ ส่วนวัดที่มีขนาดเล็ก หรือวัดชุมชนที่มีอาคารสำคัญไม่มากนักเช่น มีเพียงเจดีย์กับวิหาร จะไม่ให้ความสำคัญกับการสื่อความหมายคติจักรวาลอย่างวัดหลวง นอกจากองค์ประกอบในทางผังแล้ว องค์ประกอบสถาปัตยกรรมอื่นก็เป็นสัญลักษณ์ที่ส่งเสริมให้ความหมายของตัวสถาปัตยกรรมชัดเจนยิ่งขึ้น ได้แก่ ปราสาทเฟื้องที่สันหลังคาแสดงความหมายถึง เขาพระสุเมรุ หรือ ที่ประทับของพระอินทร์ ส่วนสัตตภัณฑ์ที่เป็นเชิงเทียนหน้าพระประธานแสดงความหมายถึง เขาสัตตบริภัณฑ์

จากการสังเคราะห์การศึกษาข้างต้น ผู้ศึกษาสามารถสรุปแนวทางการเทียบแทนโครงสร้างผังบริเวณและองค์ประกอบทางผังกับแผนผังจักรวาลได้ 3 แนวทาง ได้แก่ 1) วางเจดีย์เป็นศูนย์กลางและเป็นประธานในผังบริเวณ โดยเทียบแทนเขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางจักรวาล และเทียบอาคารโดยรอบเจดีย์ตามทิศหลักและทิศรองแทนทวีปตามทิศโดยรอบเขาพระสุเมรุ เช่น การวางผังของวัดพระธาตุลำปางหลวง 2) ให้ความสำคัญกับแนวแกนตะวันออก-ตะวันตก คือมีองค์ประกอบเรียงตัวกันในแนวแกนดังกล่าว ประกอบด้วย ซุ้มโขง วิหารหลวง และเจดีย์ การวางผังแนวทางนี้ เจดีย์จะอยู่ทางทิศตะวันตกและเป็นประธานในผังบริเวณและเทียบแทนเขาพระสุเมรุ แต่จะเน้นลักษณะแกนมากกว่าการเป็นศูนย์กลางของผังอย่างในแบบแรก โดยส่วนใหญ่วัดที่วางผังแนวทางนี้จะใช้กับวัดที่ไม่ใช่วัดหลวงขนาดใหญ่ซึ่งมีข้อจำกัดทางพื้นที่ เช่น วัดเจดีย์หลวงที่มีพระเจดีย์กับวิหารด้านหน้า 3) วิหารที่อยู่ทางทิศใต้ของเจดีย์ประธานซึ่งเทียบแทนชมพูทวีปที่อยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ อันเป็นทวีปที่มีพระพุทธเจ้าตรัสรู้จะได้รับความสำคัญ เช่น วิหารลายคำที่อยู่ทางทิศใต้ของเจดีย์วัดพระสิงห์ ได้ถูกจัดให้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ เป็นต้น โดยแนวทางนี้อาจใช้ร่วมกับการวางผังในแนวทางที่ 1 หรือ 2

วัดปงสนุกเคยเป็นวัดศูนย์กลางของเวียงละกอน จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าการวางผังจะสัมพันธ์กับแนวทางที่พบในวัดสำคัญของล้านนา อย่างไรก็ตาม ผังของวัดปงสนุกไม่สอดคล้องกับแนวทางที่ 1 หรือ 2 ที่สรุปไว้ข้างต้น ความไม่สอดคล้องดังกล่าวนำไปสู่คำถามว่า ม่อนดอยและองค์ประกอบของวัดปงสนุกสัมพันธ์กับคติจักรวาลในลักษณะใด นอกจากนั้นการที่มีม่อนดอย หรือภูเขาจำลองที่ถูกจัดวางอยู่กึ่งกลางพื้นที่วัดและสามารถรับรู้ได้จากรอบด้าน สะท้อนให้เห็นว่าม่อนดอยอาจมีบทบาทเชิงสัญลักษณ์และการรับรู้พื้นที่มากกว่าการเป็นเพียงองค์ประกอบทางกายภาพหรือผลจากข้อจำกัดด้านพื้นที่เท่านั้น ผังและองค์ประกอบของวัดปงสนุกจึงเป็นประเด็นที่น่าศึกษาเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์กับแนวคิดคติจักรวาลในบริบทล้านนา นอกจากนั้นลักษณะทางสถาปัตยกรรมทั้งแผนผังและรูปแบบสถาปัตยกรรมขององค์ประกอบหลักยังไม่ถูกปรับเปลี่ยนจนไม่เหลือเค้าโครงเดิม ทำให้การวิเคราะห์เจตนาของผู้ออกแบบที่ถ่ายทอดมายังสถาปัตยกรรมยังมีความเป็นไปได้

ภาพ 1 แผนภาพแสดงคติจักรวาลในวัดหลวงของวัฒนธรรมล้านนา (ซ้าย) และภาพมุมสูงแสดงการวางตำแหน่งอาคารของวัดพระธาตุลำปางหลวงตามคติจักรวาล ซึ่งใช้รูปแบบที่ 1 และ 3 (กลาง) และวัดเจดีย์หลวงซึ่งใช้รูปแบบที่ 2 (ขวา)

ที่มา: ภาพซ้ายและแผนภาพองค์ประกอบทางผังของภาพกลางและภาพขวาจัดทำโดยผู้ศึกษา; ภาพกลางดัดแปลงจากภาพถ่ายของสำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดลำปาง (2566); ภาพขวาจากภาพถ่ายขององค์การบริหารส่วนจังหวัดเชียงใหม่ (2568)

การศึกษานี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อเสนอการตีความใหม่ของลักษณะสถาปัตยกรรมวัดปงสนุก จังหวัดลำปาง ในกรอบแนวคิดคติจักรวาล จากเดิมที่การอธิบายคติจักรวาลของพุทธสถาปัตยกรรมในภูมิภาคล้านนา ที่สร้างในอดีต ซึ่งรวมถึงวัดปงสนุกด้วยนั้นมีข้อจำกัดที่ไม่สามารถอธิบายให้สอดคล้องกับกายภาพได้

การตีความใหม่นี้มุ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคติจักรวาลกับกายภาพของวัดปงสนุกให้สอดคล้องกันมากขึ้น อีกทั้ง ยังช่วยขยายแนวทางการศึกษาพุทธสถาปัตยกรรมล้านนาในมิติของการสื่อความหมายผ่านการจัดวางพื้นที่และองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงตีความทางสถาปัตยกรรม ผู้ศึกษาใช้การเปรียบเทียบและเชื่อมโยงลักษณะทางกายภาพเข้ากับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา ด้วยการวิเคราะห์เอกสารร่วมกับการสำรวจสภาพทางกายภาพของวัดปงสนุก มีกระบวนการศึกษา 3 ขั้นตอน ได้แก่ ก) การรวบรวมข้อมูล ข) การวิเคราะห์ข้อมูล และ ค) การสังเคราะห์และตีความ

การรวบรวมข้อมูล รวบรวมข้อมูล 4 กลุ่ม ได้แก่ 1) เอกสารประวัติศาสตร์และหลักฐานการบูรณะวัด เพื่อกำหนดช่วงเวลาและองค์ประกอบที่จะศึกษา 2) ข้อมูลกายภาพจากผัง ภาพถ่าย และการตรวจสอบตำแหน่ง ทิศทาง และความสัมพันธ์ของม่อนดอยกับอาคารสำคัญ 3) งานศึกษาที่เคยตีความคติจักรวาลของวัดปงสนุก และ 4) เนื้อหาคติจักรวาลจากไตรภูมิพระร่วง

การวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์ ใช้การจัดลำดับเหตุการณ์จากหลักฐานประวัติศาสตร์ โดยพิจารณาช่วงเวลาที่มีหลักฐานการปรากฏของม่อนดอยและองค์ประกอบสำคัญ จากนั้นวิเคราะห์กายภาพด้วยการอ่านกายภาพจากผังและภาพถ่าย โดยพิจารณาตำแหน่ง ทิศทาง แนวแกน การเข้าถึง และความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบ พร้อมกับเปรียบเทียบกับการตีความคติจักรวาลในการศึกษาก่อนหน้าเพื่อใช้เป็นแนวทางในการสังเคราะห์ข้อมูล

การสังเคราะห์และตีความคติจักรวาล นำผลการวิเคราะห์ทั้งสามส่วน (ประวัติศาสตร์ กายภาพ และการตีความจากการศึกษาในอดีต) มาเปรียบเทียบกับตำแหน่งและความหมายขององค์ประกอบในเนื้อหาคติจักรวาลจากเนื้อหาที่ระบุในงานเขียนทางพุทธศาสนาและคำสอนที่เป็นที่รู้จักและยอมรับอย่างกว้างขวาง โดยพิจารณาความสอดคล้องร่วมกันในระดับผังและองค์ประกอบสถาปัตยกรรม

ข้อเสนอการตีความจะพิจารณาเฉพาะประเด็นที่สามารถเชื่อมโยงกับข้อมูลมากกว่าหนึ่งส่วนและระบุข้อจำกัดในกรณีที่ยังไม่มีหลักฐานสนับสนุนโดยตรง

การวิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์

วัดปงสนุก จังหวัดลำปาง ตั้งอยู่บนพื้นที่ประวัติศาสตร์ของเขลางค์นคร ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยหริภุญไชย (พระรัตนปัญญาเถระ, 2501) ต่อมาในสมัยราชวงศ์มังรายได้ขยายเมืองมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ โดยเรียกเมืองใหม่นี้ว่าเวียงละกอน และสร้างวัดศรีเชียงภูมิเป็นศูนย์กลางของเมืองส่วนขยาย (ธวัชชัย ทำทอง, 2560) วัดศรีเชียงภูมิแห่งนี้จึงนับเป็นวัดสำคัญหรือวัดศูนย์กลางของเมือง และปรากฏชื่อเรียกหลายชื่อ ได้แก่ วัดศรีจอมไคล วัดเชียงภูมิ วัดดอนแก้ว วัดพะเยา (พระครูพุทธิธรรมโสภิต, 2539)

ในยุคเก็บผักใส่ซ้าเก็บข้าใส่เมืองหรือยุคฟื้นฟู (ราว พ.ศ. 2325) ศูนย์กลางเมืองในยุคนี้ถูกย้ายไปอยู่ฝั่งตรงกันข้ามของแม่น้ำวัง ขณะเดียวกันก็มีการอพยพชาวปงสนุกจากเชียงแสน และชาวพะเยา มาตั้งถิ่นฐานอยู่ บริเวณที่ตั้งของวัดศรีเชียงภูมิเดิม (สุกัญญา เอี่ยมชัย, 2539) และฟื้นฟูใหม่โดยใช้ชื่อว่า วัดปงสนุก ตามชื่อวัดของหมู่บ้านเดิม (สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2549) ผลการขุดค้นทางโบราณคดีพบหลักฐานวัฒนธรรมล้านนาในชั้นดินระดับล่าง และหลักฐานยุคฟื้นฟูในระดับบน (เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเร็จ, 2562) สนับสนุนว่าวัดปงสนุกตั้งอยู่ในพื้นที่เดิมของวัดศรีเชียงภูมิ

หลักฐานในยุคฟื้นฟูแสดงพัฒนาการทางกายภาพที่สำคัญต่อการศึกษานี้ 3 ประการ ได้แก่ 1) การแบ่งวัดออกเป็นส่วนเหนือและใต้ 2) การมีม่อนดอย (ม่อนหรือม่อนดอยเป็นคำในภาษาเหนือ แปลว่าเนินเขา หรือภูเขา) 3) องค์ประกอบสำคัญบนม่อนดอย ดังนี้

ประการแรก วัดปงสนุกมีการแบ่งการปกครองเป็นวัดปงสนุกเหนือและวัดปงสนุกใต้แล้วอย่างน้อยใน พ.ศ. 2352 ดังที่บันทึกการฉลองวัดปงสนุกใต้ในเอกสารวัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2539) การแบ่งพื้นที่ดังกล่าวสัมพันธ์กับบทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางการศึกษาของพระสงฆ์และสามเณรซึ่งมีผู้มาบวชเรียนเป็นจำนวนมาก (สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, 2549) การสำรวจภายในวัดพบว่ามีการเก็บรักษาและจัดแสดงหีบพระธรรมและคัมภีร์ใบลานจำนวนมากซึ่งสนับสนุนข้อมูลเกี่ยวกับบทบาทด้านการศึกษาพระธรรมของวัดในอดีต

ประการที่สอง บันทึกของครูบาอาโนชัยกล่าวถึงการบูรณะภูเขาจำลองหรือม่อนดอยใน พ.ศ. 2402 (พระครูพุทธิธรรมโสภิต, 2539) จึงยืนยันได้ว่าม่อนดอยมีอยู่แล้วในช่วงเวลาดังกล่าว แม้ยังไม่สามารถระบุช่วงเวลาที่สร้างได้อย่างแน่ชัด พีรพงษ์ ไชยวงค์ (2552) สันนิษฐานอายุม่อนดอยไว้ในช่วงวัฒนธรรมล้านนาจากการพบเศษภาชนะเคลือบเตาสันกำแพงหนึ่งชิ้นจากหลุมขุดค้นยอดม่อนดอย ข้อเสนอนี้ยังมีข้อจำกัด เนื่องจากอ้างอิงหลักฐานภาชนะเคลือบเพียงชิ้นเดียวและหลักฐานดังกล่าวอาจถูกรบกวนจากการก่อสร้างหรือการปรับพื้นที่ในสมัยหลัง

ประการที่สาม บันทึกของครูบาอาโนชัยใน พ.ศ. 2402 กล่าวถึงองค์ประกอบบนม่อนดอย ได้แก่ พระเจดีย์ พระวิหารหรืออาคารศาลาทรงปราสาท และพระพุทธรูปปางไสยาสน์ (พระครูพุทธิธรรมโสภิต, 2539) นอกจากนั้นเอกสารพับสาที่บันทึกการบูรณะครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2429 ระบุการซ่อมพระเจดีย์และวิหารพระเจ้าพันองค์ (วีรศักดิ์ ของเดิม, 2558) หลักฐานทั้งสองช่วงเวลาจึงยืนยันการมีอยู่ของพระเจดีย์และวิหารพระเจ้าพันองค์บนม่อนดอยตั้งแต่ พ.ศ. 2402 และยังคงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ได้รับการบูรณะใน พ.ศ. 2429 อย่างไรก็ตาม ยังไม่สามารถระบุได้ว่าองค์ประกอบเหล่านี้สร้างขึ้นพร้อมกันหรือไม่ รวมทั้งยังไม่ทราบช่วงเวลาการก่อสร้างวิหารพระนอนอย่างชัดเจน

กำเนิดเขลางค์นครในวัฒนธรรมหริภุญไชย	สร้างเวียงละกอนโดยมีวัดเชียงภูมิเป็นศูนย์กลางเมือง	ยุคฟื้นฟู ชาวปงสนุกสร้างวัดปงสนุกบนพื้นที่วัดเดิมที่ถูกทิ้งร้าง	ปรากฏหลักฐานการแบ่งวัดปงสนุกเหนือ–ใต้	บูรณะม่อนดอย และบันทึกองค์ประกอบบนม่อนดอย	บูรณะพระเจดีย์และวิหารพระเจ้าพันองค์
พุทธศตวรรษที่ 13	**พ.ศ. 1845**	**ราว พ.ศ. 2325**	**พ.ศ. 2352**	**พ.ศ. 2402**	**พ.ศ. 2429**
		บริบทการก่อตั้งและฟื้นฟูวัด	**หลักฐานสำคัญที่ใช้ในการวิเคราะห์**		

ภาพ 2 ลำดับเหตุการณ์สำคัญของวัดปงสนุกตามหลักฐานเอกสาร โดยแถบสีเหลืองแสดงช่วงเวลาที่ใช้ในการวิเคราะห์

ที่มา: จัดทำโดยผู้ศึกษาจากการสังเคราะห์หลักฐานเอกสารที่อ้างถึงในส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์

จากหลักฐานดังกล่าว สามารถสรุปประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่ใช้ในการวิเคราะห์ต่อไปได้ว่า วัดปงสนุกตั้งอยู่บนพื้นที่ของวัดศรีเชียงภูมิซึ่งเคยเป็นวัดศูนย์กลางของเวียงละกอน และยังคงมีบทบาทสำคัญในยุคฟื้นฟู โดยเฉพาะในฐานะศูนย์กลางการศึกษาของพระสงฆ์และสามเณร วัดแบ่งออกเป็นส่วนเหนือและใต้แล้วอย่างน้อยใน พ.ศ. 2352 และมีหลักฐานยืนยันว่าใน พ.ศ. 2402 ม่อนดอยพร้อมด้วยพระเจดีย์ พระวิหารหรือศาลาทรงปราสาท และพระพุทธรูปปางไสยาสน์ได้ปรากฏอยู่แล้ว ดังนั้น การวิเคราะห์ในลำดับต่อไปจึงมุ่งพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทของวัด การแบ่งพื้นที่เหนือ-ใต้ และลักษณะทางกายภาพของม่อนดอยกับองค์ประกอบสำคัญที่ปรากฏบนพื้นที่ดังกล่าว

การวิเคราะห์ข้อมูลด้านกายภาพ

วัดปงสนุก ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของคุ้งแม่น้ำวัง ฝั่งตรงข้ามกับกาดกองต้า ฝั่งด้านทิศใต้ของคุ้งแม่น้ำวังเป็นเมืองลำปางยุคปัจจุบัน ส่วนหน้าวัดจะหันไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ด้านหน้าวัดมีพื้นที่ข่วงวัด (ลานกิจกรรมของวัด) และมีถนนชุมชนเชื่อมโยงส่วนหน้าวัดมายังพื้นที่ริมแม่น้ำวัง ขอบเขตของวัดไม่ปรากฏแนวกำแพงหรือองค์ประกอบที่แสดงขอบเขตวัดอย่างชัดเจน ซึ่งอาจเกิดจากพัฒนาการของพื้นที่วัดมีการเปลี่ยนแปลง ทั้งในยุคฟื้นฟูและในสมัยหลังที่มีการขยายตัวของชุมชนเมืองโดยรอบ อย่างไรก็ตามยังไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะระบุขอบเขตดั้งเดิมของวัดศรีเชียงภูมิได้อย่างชัดเจน และข้อจำกัดด้านพื้นที่ดังกล่าวอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อการจัดผังและการสื่อคติจักรวาลให้สอดคล้องกับบริบทเฉพาะของวัด

รูปแบบผังบริเวณของวัดปงสนุก

กายภาพโดยทั่วไปของวัดประกอบด้วยสามส่วน คือ 1) วัดปงสนุกเหนือ คือ พื้นที่ของวัดส่วนที่ติดกับถนนจามเทวี เป็นพื้นที่ส่วนที่ห่างจากลำน้ำวัง ปัจจุบันมีอาคารที่ปรับเป็นพิพิธภัณฑ์จัดแสดงหีบพระธรรม และโบราณวัตถุของวัด 2) วัดปงสนุกใต้ เป็นพื้นที่ส่วนที่ใกล้ลำน้ำวัง มีขนาดพื้นที่เล็กกว่าวัดเหนือ กลุ่มอาคารจึงขยายพื้นที่ออกไปทางด้านหลัง 3) ม่อนดอย เป็นเนินดินถมสูงรูปสี่เหลี่ยมที่อยู่คั่นกลางระหว่างส่วนพุทธาวาสของวัดทั้งสอง

การวางตำแหน่งของอาคารของวัดเหนือ และใต้นั้นสะท้อนความสัมพันธ์กับแนวขอบเขตของพื้นที่ม่อนดอยที่ถูกก่อขึ้นเป็นรูปสี่เหลี่ยม อาคารอื่นภายในบริเวณถูกสร้างขึ้นโดยการอ้างอิงกับเส้นขอบและแนวของม่อนดอย กล่าวคือ อาคารส่วนวัดเหนือและใต้จะหันหน้าอาคารไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ และวางอาคารขนานกันไปทั้งหมด โดยไม่มีอาคารใดยื่นล้ำแนวขอบส่วนหน้าของม่อนดอย จนดูเหมือนว่าวัดแห่งนี้เป็นลักษณะสามแนวขนานกันคือ แนวของม่อนดอยอยู่ตรงกลาง แนวของวัดปงสนุกเหนือที่มีวิหารวัดปงสนุกเหนืออยู่ขนานกับแนวม่อนดอยและอาคารของวัดปงสนุกเหนือเรียงรายไปทางทิศตะวันตก แนวของวัดปงสนุกใต้ที่อยู่ขนานกับม่อนดอยในทิศใต้ ส่วนม่อนดอยมีพระเจดีย์และวิหารพระเจ้าพันองค์ที่วางอาคารในแนวเดียวกันสร้างเป็นแกนทิศเหนือใต้ขวางกับแนวของอาคารอื่นที่กล่าวไว้ข้างต้น จนเหมือนทำหน้าที่เชื่อมอาคารฝั่งเหนือ และใต้ไว้ด้วยกัน

ภาพ 3 ผังบริเวณของวัด (ซ้าย) ภาพถ่ายมุมมองจากด้านล่างสู่ม่อนดอยจากบันไดทางทิศใต้ (a) บันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก (b)

ที่มา: ภาพซ้ายดัดแปลงจาก เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเร็จ (2562, น. 17); ภาพ a และ b ถ่ายโดยผู้ศึกษา

ลักษณะส่วนม่อนดอย

ส่วนม่อนดอยมีลักษณะเป็นเนินดินถมสูงขึ้นมากกว่าจะเป็นเนินดินธรรมชาติ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อตั้งอาคารด้านบน จึงถมเฉพาะพื้นที่เท่าที่จะตั้งกลุ่มอาคาร ฐานของม่อนดอยเป็นรูปสี่เหลี่ยมเกือบจะเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่ไม่ได้หันทิศทางของกรอบสี่เหลี่ยมตรงกับทิศหลักตามจริง อันได้แก่ ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตกแต่หมุนบิดไปจากทิศหลัก ซึ่งทำให้แจ่ง (มุม) ทั้งสี่ของเนินดินใกล้เคียงกับทิศหลักตามจริง เหตุผลประการหนึ่งน่าจะเกิดจากข้อจำกัดของพื้นที่ที่อยู่ท่ามกลางชุมชนที่ทำให้การฟื้นฟูวัดไม่สามารถขยายขอบเขตไปทุกทิศทางได้

ม่อนดอยมีบันไดทางขึ้นทั้งสี่ด้าน โดยบันไดหลักอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เชื่อมโยงกับข่วงหน้าวัดและถนนด้านนอก แสดงถึงการให้ความสำคัญกับเส้นทางสัญจรของชุมชนและการเข้าถึงวัดจากชุมชนโดยรอบ บันไดหลักนี้มีซุ้มโขงที่ปลายบันได ส่วนทางขึ้นด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือที่สัมพันธ์กับวัดส่วนเหนือ และด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ที่สัมพันธ์กับวัดส่วนใต้ จะใช้เป็นทางสัญจรขึ้นลงของพระสงฆ์และสามเณรจากทั้งสองฝั่ง บันไดที่เชื่อมกับวัดใต้นี้มีซุ้มโขงแต่ไม่มีส่วนยอดโขง

ด้านบนของม่อนดอยมีอาคารอยู่สามหลัง ได้แก่ วิหารประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ หรือที่เรียกว่า วิหารพระนอน ตั้งคร่อมแนวกำแพงด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ อาคารหลักสองหลังตั้งอยู่บริเวณส่วนกลางของพื้นที่ซึ่งเป็นอาคารเดิมทั้งสองหลัง ได้แก่ วิหารพระเจ้าพันองค์ในรูปแบบศาลาทรงปราสาท ตั้งอยู่ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และพระเจดีย์ทรงระฆัง ตั้งอยู่ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ อาคารทั้งสองทำให้เกิดแนวแกนตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ที่กึ่งกลางของม่อนดอย ซึ่งเป็นแกนที่สัมพันธ์กับมุมบิดของม่อนดอย พระเจดีย์มีแนวกำแพงเตี้ยล้อมเพื่อแสดงความสำคัญอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และมีแนวเชื่อมโยงกันกับวิหารพระเจ้าพันองค์

ม่อนดอยนี้นอกจากทำหน้าที่แบ่งพื้นที่วัดออกเป็นส่วนเหนือและส่วนใต้แล้ว ยังเป็นจุดหมายตา (Landmark) ร่วมกันของทั้งสองเขตวัดและชุมชนอีกด้วย ม่อนดอยจึงนับเป็นส่วนกายภาพที่สำคัญและสร้างให้เกิดลักษณะเฉพาะตัวของวัดปงสนุก

จากลักษณะทางกายภาพดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ม่อนดอยมีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดโครงสร้างผังบริเวณของวัดทั้งในระดับการจัดวางอาคาร การแบ่งพื้นที่ และการเข้าถึงพื้นที่ภายในวัด ลักษณะทางกายภาพดังกล่าวแสดงประเด็นที่คำอธิบายคติจักรวาลควรสามารถอธิบายได้ทั้งในระดับผังและระดับองค์ประกอบ การศึกษาจึงนำผลดังกล่าวไปเปรียบเทียบกับการตีความที่มีอยู่เดิม

ภาพ 4 ภาพถ่ายพาโนรามาแสดงบรรยากาศบนม่อนดอย เห็นอาคารที่เป็นองค์ประกอบสำคัญทั้งบนม่อนดอยและหลังคาอาคารด้านล่าง
ที่มา: ภาพถ่ายโดยผู้ศึกษา

การวิเคราะห์การตีความคติจักรวาลจากการศึกษาในอดีต

การตีความองค์ประกอบของวัดปงสนุกจากงานศึกษาในอดีตกล่าวถึงองค์ประกอบของวัดปงสนุก 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนม่อนดอยและวิหารพระเจ้าพันองค์ การตีความม่อนดอยของวัดปงสนุกเป็นเขาพระสุเมรุ ได้รับการยอมรับและสอดคล้องกับสภาพทางกายภาพของม่อนดอยที่เป็นเนินเขา (วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, 2558)

ในส่วนการตีความขององค์ประกอบบนม่อนดอยนั้น การศึกษาในอดีตกล่าวถึงเฉพาะอาคารวิหารพระเจ้าพันองค์ จากการศึกษาพบว่ามีการตีความ 3 รูปแบบ ได้แก่ 1) การที่พื้นที่วิหารพระเจ้าพันองค์แบ่งพื้นที่ตามตารางห้องเสา 9 ช่อง ห้องเสาตรงกลางได้รับ

การตีความว่าเทียบแทนดาวเกตุ พระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ในห้องกลางแทนพระพุทธเจ้าในอดีต 4 พระองค์ในภัทรกัป พระพิมพ์จำนวนมากสื่อถึงพระพุทธเจ้าในอดีตจำนวนมากมายในกัปอื่น การประดับรูปสัตว์ตามหลักทักษาครบทั้ง 8 ตัวตามหลักดาราศาสตร์ทำให้ผู้ตีความมีแนวทางเทียบแทนองค์ประกอบกับองค์ประกอบทางดาราศาสตร์ (ธวัชชัย ทำทอง, 2560) 2) โดยเชื่อว่าวิหารถูกสร้างในคติสะดือเมืองจากการที่อาคารอาจถูกใช้เป็นที่ตั้งของเสาหลักเมืองลำปางราว พ.ศ. 2400 ซึ่งสอดคล้องกับชื่อวัดศรีเชียงภูมิที่มีเจดีย์ประธานในฐานะเขาพระสุเมรุศูนย์กลางจักรวาล การตีความนี้สะท้อนการผสมผสานความเชื่อท้องถิ่น เข้ากับศาสนาพราหมณ์และพุทธในสถานที่เดียวกัน (ธวัชชัย ทำทอง, 2560) 3) องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของวิหารพระเจ้าพันองค์เชื่อมโยงกับผังจักรวาล กล่าวคือยอดปราสาทขนาดเล็กทั้งสี่ส่วนประดับหลังคาเสมือนทวีปสำคัญทั้งสี่ (วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์, 2558)

การตีความดังที่กล่าวมาแม้จะสอดคล้องกับสภาพทางกายภาพของวิหารพระเจ้าพันองค์ แต่ไม่สามารถอธิบายเชื่อมโยงกับตำแหน่งในทางผังเช่น หากวิหารเป็นศูนย์กลางของจักรวาลเหตุใดจึงไม่อยู่ในลักษณะเป็นประธานในตำแหน่งกึ่งกลางม่อนดอย หรือสอดคล้องกับองค์ประกอบอื่นที่ปรากฏอยู่บนม่อนดอยอย่างพระเจดีย์ได้ หรือหากตีความว่ายอดปราสาทของวิหารพระเจ้าพันองค์เทียบแทนทวีปทั้งสี่ แต่ตำแหน่งของทวีปทั้งสี่ที่อยู่บนยอดม่อนดอยที่เทียบแทนเขาพระสุเมรุไม่สอดคล้องกันในแนวตั้ง อย่างไรก็ตาม การตีความยอดปราสาทขนาดเล็กทั้งสี่ของวิหารพระเจ้าพันองค์เทียบแทนทวีปสำคัญทั้งสี่แสดงว่า ผู้ตีความมองว่าการวางผังของม่อนดอยและอาคารด้านบนที่วางตัวบิดไปจากทิศตามจริงสามารถสื่อสารแทนทิศหลักได้

การตีความเหล่านี้จึงอาจถูกมองเป็นเพียงการเทียบเคียงองค์ประกอบสถาปัตยกรรมบางส่วนเพื่อให้เข้ากับองค์ประกอบในคติจักรวาล มากกว่าจะช่วยให้เกิดความเข้าใจที่สัมพันธ์กับกายภาพตามจริง หรือสามารถอธิบายในภาพรวมได้ ดังนั้น การสังเคราะห์ในลำดับต่อไปจึงมุ่งตรวจสอบว่า องค์ประกอบที่งานเดิมอธิบายแยกส่วนสามารถพิจารณาร่วมกันภายใต้กรอบคติจักรวาลเดียวได้หรือไม่

การสังเคราะห์และการตีความ

ส่วนนี้จะเสนอเนื้อหาจากคติจักรวาลที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบทางกายภาพและการตีความของผู้ศึกษาซึ่งได้พิจารณาเห็นความสอดคล้องทั้งระดับผังในภาพรวมและระดับรายละเอียด จึงขอนำเสนอใน 3 ระดับ ได้แก่ 1) ม่อนดอยเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุ 2) ความสัมพันธ์ของม่อนดอยกับวัดในแกนเหนือ-ใต้ 3) ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบบนม่อนดอย

ม่อนดอยเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุ

ด้วยคุณลักษณะการเป็นเนินดินสูงและอยู่กลางวัดของม่อนดอย ผู้ศึกษามีความเข้าใจตรงกันกับการศึกษาในอดีตว่า ม่อนดอยมีลักษณะทางกายภาพที่เป็นตัวแทนของเขาพระสุเมรุ อีกทั้งการจัดการพื้นที่ให้มีการยกระดับพื้นสูงย่อมส่งผลต่อการรับรู้ของคนทั้งจากผู้ที่อยู่ด้านล่าง ผู้ที่กำลังเดินขึ้นม่อน และผู้ที่อยู่บนม่อนดอย ซึ่งทำให้การรับรู้ความเป็นเขาพระสุเมรุมีความชัดเจนมากขึ้น

ลักษณะที่กล่าวมาของม่อนดอยส่งผลให้เชื่อได้ว่า ในภาพรวมเกี่ยวข้องกับเขาพระสุเมรุตามคติไตรภูมิ แต่ตำแหน่งของอาคารบนม่อนดอยไม่ได้สอดคล้องตามแนวทางการเทียบแทนโครงสร้างของผังบริเวณและองค์ประกอบทางผังกับแผนผังจักรวาลตามคติจักรวาลที่ได้กล่าวข้างต้น

ความสัมพันธ์ของม่อนดอยกับวัดในแกนเหนือ-ใต้

ส่วนม่อนดอยถูกสร้างขึ้นส่วนกลางขอบเขตพุทธาวาสของวัด ทำหน้าที่แบ่งแยกพื้นที่วัดออกจากกันเป็นสองส่วน คือ ปงสนุกเหนือ และปงสนุกใต้ ถึงแม้ทั้งสองพื้นที่จะไม่ตรงตามทิศที่แท้จริง (ปงสนุกเหนืออยู่ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือของม่อนดอยและปงสนุกใต้อยู่ในทิศตะวันออกเฉียงใต้) แต่ด้วยชื่อและวิธีเรียกแสดงถึงการให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับแนวแกนเหนือ-ใต้ กรณีนี้ผู้ศึกษาเห็นสอดคล้องกับการสื่อสารทิศหลักตามแนวบิดของม่อนดอยและอาคารด้านบนลักษณะเดียวกับที่ วรลัญจก์ (2558) ยอมรับแต่เสนอว่าเป็นการให้ความสำคัญกับแนวแกนเหนือ-ใต้มากกว่าจะมองว่าทิศทั้งสี่สำคัญเสมอกัน

เหตุผลที่ผู้ศึกษาเสนอว่าแนวแกนเหนือ-ใต้มีความสำคัญและถูกเน้นในการจัดผังของวัด เพราะพื้นที่วัดที่แบ่งเป็นวัดเหนือและวัดใต้ จะเป็นตัวแทนของทวีปในสองทิศตามคติจักรวาล นั่นคือวัดเหนือหมายถึงทวีปทิศเหนือ หรือ อุตตรกุรุทวีปซึ่งนับเป็นทวีปที่มีความสุขสบายและมีวัตรปฏิบัติที่เป็นสุข (พระญาลิไทย, 2503) ส่วนวัดใต้คือตัวแทนของทวีปทิศใต้ หรือ ชมพูทวีป ซึ่งเป็นเพียงทวีปเดียวที่จะมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ จึงถือว่าเป็นมงคลทวีป (พระญาลิไทย, 2503) จากลักษณะของทวีปทั้งสองที่เป็นที่กำเนิดของความดีงาม

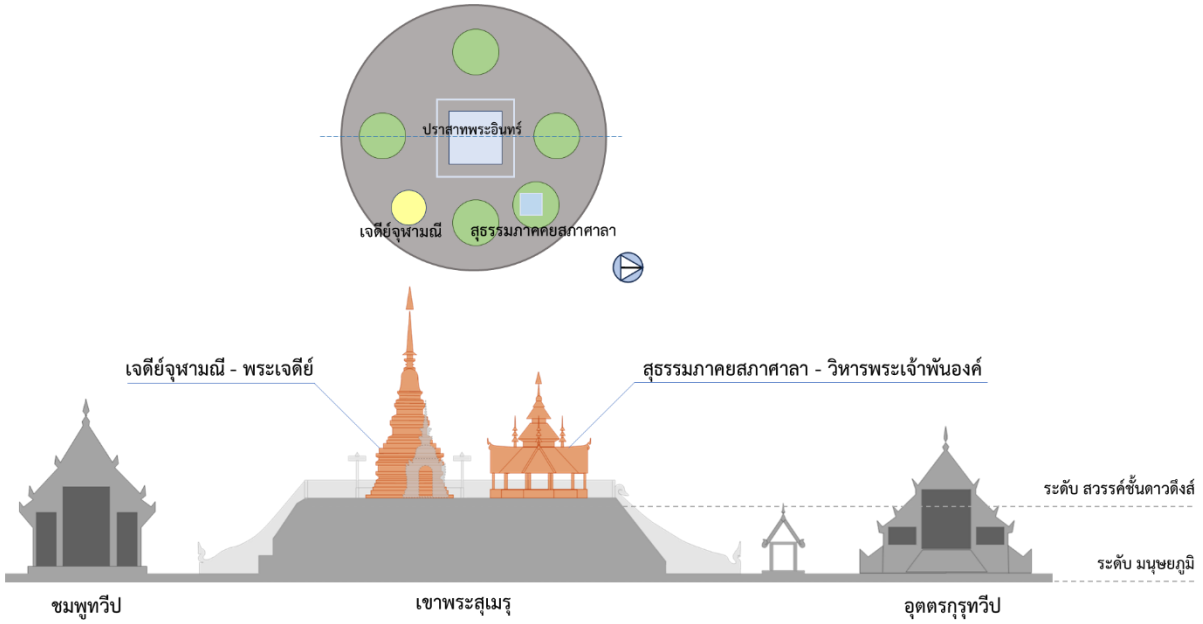
ที่โดดเด่นกว่าทวีปอื่น จึงน่าจะกล่าวได้ว่าเป็นสถานที่ดำรงอยู่ของคนดีมีความรู้และสะท้อนบทบาทของวัดปงสนุกที่เป็นศูนย์กลางการศึกษาธรรมะที่สำคัญของพระสงฆ์

ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการจัดผังของวัดปงสนุกไม่ได้สอดคล้องกับรูปแบบการเทียบแทนองค์ประกอบในคติจักรวาลที่พบได้โดยทั่วไป หากแต่มีการเลือกใช้องค์ประกอบบางประการให้สอดคล้องกับบริบทการใช้งานและบทบาทของวัดในช่วงเวลานั้น ทางขึ้นด้านทิศเหนือและทิศใต้มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ในวัดและพระสงฆ์จากวัดทั้งสองส่วน ขณะที่ทางขึ้นด้านทิศตะวันออกมีความสำคัญในฐานะจุดเชื่อมต่อกับชุมชน ส่วนทางขึ้นด้านทิศตะวันตกอาจเป็นการสร้างความสมบูรณ์เชิงสัญลักษณ์ของทิศทั้งสี่ในผัง

ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบบนม่อนดอย

พื้นที่ด้านบนของม่อนดอยมีเจดีย์เสมือนเป็นประธานของพื้นที่แต่ไม่ได้อยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางของม่อนดอย โดยจะอยู่ค่อนไปทางทิศใต้ในแนวเดียวกับวิหารพระเจ้าพันองค์ที่ค่อนไปทางทิศเหนือ ทำให้เกิดแนวแกนเหนือ-ใต้ ที่มีความสำคัญในผังบริเวณ แนวของบันไดทางขึ้นทางทิศเหนือซึ่งตรงกับแนวแกนยิ่งทำให้แกนทิศเหนือ-ใต้ชัดเจนยิ่งขึ้น บันไดทางทิศตะวันออกซึ่งเชื่อมโยงกับทางเข้าด้านหน้าวัดเป็นบันไดเพียงแห่งเดียวที่มีซุ้มโขง ซึ่งในวัดทั่วไปจะอยู่ในแนวแกนหลักของวัดแต่กลับไม่ได้รับการเน้นให้เป็นแกนสำคัญในวัดนี้ ด้วยองค์ประกอบด้านบนของม่อนดอยดังกล่าวยิ่งสะท้อนให้เห็นการเน้นความสำคัญของแนวแกนเหนือ-ใต้

ในเนื้อหาคติจักรวาล ผู้ศึกษาขอเสนอการตีความว่า องค์ประกอบบนม่อนดอยเทียบแทนองค์ประกอบของสถานที่สำคัญบนยอดเขาพระสุเมรุ ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยถูกเลือกสรรมาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า และพระธรรม นั่นคือพระเจดีย์เปรียบเป็นเจดีย์จุฬามณีซึ่งเป็นที่ประดิษฐานมวยผมและพระธาตุของพระพุทธเจ้า ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประทับของพระอินทร์ พระเจดีย์นี้ถือเป็นตัวแทนของเนื้อหาส่วนพระพุทธเจ้า วิหารพระเจ้าพันองค์เปรียบเป็นสุธรรมภาคยสภาศาลา หรือสถานที่แสดงธรรมบนสวรรค์ชั้นนี้ โดยตั้งอยู่ในสวนบุณฑริกวัน ใกล้สวนมหาวันทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทประทับ (พระญาลิไทย, 2503; พระยาธรรมปรีชา, 2521) วิหารพระเจ้าพันองค์จึงถือเป็นตัวแทนของพระธรรม ในภาพรวมองค์ประกอบบนม่อนดอยจึงเป็นการเลือกแสดงเฉพาะองค์ประกอบที่อยู่ส่วนด้านหน้าบนยอดเขาพระสุเมรุเมื่อมองมาจากทิศตะวันออก ทั้งนี้เพื่อเน้นความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธเจ้าและพระธรรมคำสอนของพระองค์ และเพื่อให้สอดคล้องกับบทบาทของวัดปงสนุกในฐานะที่เป็นแหล่งเรียนรู้พระธรรมของพระสงฆ์

ภาพ 5 แผนภาพแสดงตำแหน่งขององค์ประกอบบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (บน) และ แผนภาพแสดงรูปตัดในแนวเหนือ-ใต้ วัดปงสนุก แสดงม่อนดอยและองค์ประกอบของวัด (ล่าง)

ที่มา: ภาพบนจัดทำโดยผู้ศึกษาจากข้อมูลในพระยาธรรมปรีชา (2521) และพระญาลิไทย (2503); ภาพล่างจัดทำโดยผู้ศึกษา

ลักษณะของอาคารวิหารพระเจ้าพันองค์ที่เป็นวิหารโถงทรงจตุรมุขซึ่งมีลักษณะเป็นโถงเปิดโล่งใกล้เคียงกับศาลา จึงสอดคล้องกับการเป็นตัวแทนของสุธรรมภาคยสภาศาลา พระพิมพ์ขนาดเล็กเป็นพันองค์ที่ติดอยู่ภายในวิหารแทนพระพุทธเจ้าในอดีตจำนวนมากมายในกัปอื่น พระพุทธรูปสี่องค์อาจเปรียบได้กับพระพุทธเจ้าสี่พระองค์ที่ได้ตรัสรู้ในกัปนี้ และขึ้นไปแสดงธรรมเทศนา นอกจากนั้นด้านหลังของพระพุทธรูปทั้งสี่มีประติมากรรมรูปต้นไม้อยู่ตรงกลางมีใบไม้เป็นสีเหลืองทอง ซึ่งผู้ศึกษาเห็นว่าสามารถหมายถึงต้นปาริชาติที่เป็นต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งอยู่ในอุทยานทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ใกล้สุธรรมภาคยสภาศาลา และมีลักษณะตามที่บรรยายในไตรภูมิโลกวินิจยกถาว่ามีใบสีเหลือง (พระญาลิไทย, 2503)

การจัดรูปแบบของวิหารพระเจ้าพันองค์แม้จะมีลักษณะใกล้เคียงศาลา แต่เมื่อพิจารณาผังพื้นที่แบ่งพื้นที่ภายในเป็นสี่ส่วนย่อยขนาดพื้นที่ที่เล็ก และความสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นบนม่อนดอย กลับไม่ปรากฏลักษณะที่สามารถรองรับกิจกรรมทางศาสนาที่มีผู้เข้าร่วมจำนวนมากได้ หรือแม้แต่กิจกรรมตามบทบาทของวัดอย่าง การคัดลอกคัมภีร์ การชุมนุมเพื่ออภิปรายเกี่ยวกับคำสอนหรือการรับฟังพระธรรมเทศนาก็อาจทำได้ไม่สะดวก จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า อาคารดังกล่าวมีบทบาทเด่นในเชิงสัญลักษณ์และการสื่อความหมายทางคติจักรวาลมากกว่าการเป็นพื้นที่รองรับกิจกรรมทางศาสนกิจ

ทางขึ้นจากทิศตะวันออกเป็นที่เข้าใจว่าเป็นทางขึ้นของฆราวาสเป็นหลัก เพราะเป็นทางขึ้นจากทางด้านหน้าวัดที่เชื่อมต่อกับชุมชน ในขณะที่ทางขึ้นทางอื่นเป็นการเชื่อมจากพื้นที่ภายในวัด ในประเด็นการเคลื่อนที่เข้าถึง (Approach) สามารถเข้าใจได้ว่า ซุ้มโขงที่ปลายบันไดขึ้นทางทิศตะวันออกหมายถึงป่าหิมพานต์ที่เป็นเสมือนประตูสู่เขาพระสุเมรุโดยตีความจากความซับซ้อนของการประดับซุ้มโขงทิศนี้มากกว่าทางขึ้นฝั่งอื่น ในส่วนการงดไม่สร้างยอดซุ้มโขงที่บันไดทางขึ้นจากทางทิศที่พระสงฆ์และสามเณรใช้ขึ้นม่อนดอยเป็นประจำ และเปิดให้มองเห็นอาคารบนม่อนดอยได้ชัดเจนกว่า อาจสะท้อนการให้ความสำคัญกับประสบการณ์การเข้าถึงและการรับรู้ความหมายของพื้นที่ผ่านการเคลื่อนที่นอกเหนือจากการสื่อความหมายถึงเขาพระสุเมรุ

ในประเด็นประสบการณ์การเข้าถึง อาจตีความต่อได้ว่าเส้นทางเข้าถึงที่เชื่อมภายในวัดกับม่อนดอยของผู้ศึกษาพระธรรม (พระสงฆ์และสามเณร) จะมีโอกาสใช้มากกว่า จึงมีลักษณะเปิดมุมมองให้เห็นอาคารและส่วนยอดอาคารบนม่อนดอยมากกว่า และมีองค์ประกอบตกแต่งที่น้อยกว่า อาจสื่อถึงการมุ่งสู่เป้าหมายในเชิงสัญลักษณ์ (ส่วนยอดของจักรวาล) และการลดสิ่งเบี่ยงเบนความสนใจอื่นซึ่งสอดคล้องกับบทบาทการเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้พระธรรมของวัด ทั้งนี้แตกต่างจากการเข้าถึงด้วยเส้นทางจากภายนอก ที่ยังคงให้ความสำคัญกับการข้ามขอบเขตเข้าสู่พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ด้วยการผ่านซุ้มโขงที่ได้รับการตกแต่งอย่างสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม การตีความนี้เป็นข้อเสนอจากการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างกายภาพของพื้นที่และบทบาทวัดในประวัติศาสตร์ โดยยังไม่ปรากฏหลักฐานโดยตรงที่ยืนยันเจตนาของผู้ออกแบบ

แม้ว่าการตีความในการศึกษานี้จะสามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบหลักบนม่อนดอยกับคติจักรวาลว่ามีความสอดคล้องในหลายประเด็น แต่ก็ยังมีองค์ประกอบบางส่วนที่ไม่อาจเชื่อมโยงเข้ากับกรอบการตีความดังกล่าวได้ ดังเช่น วิหารพระนอนที่ประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ ด้วยตำแหน่งอาคารที่ปรากฏในผังปัจจุบันมีโครงสร้างส่วนฐานยื่นคร่อมเกินกรอบสี่เหลี่ยมพื้นที่บนยอดม่อนดอย จึงกล่าวได้ว่ายังไม่แสดงความสอดคล้องขององค์ประกอบเชิงผังกับขอบเขตของม่อนดอย พระเจดีย์ และวิหารพระเจ้าพันองค์ได้อย่างชัดเจน สะท้อนว่าอาจมีที่มาและพัฒนาการแตกต่างจากองค์ประกอบหลักส่วนอื่นของม่อนดอย แม้ว่าจะมีหลักฐานยืนยันการมีอยู่ของพระพุทธรูปปางไสยาสน์ตั้งแต่ พ.ศ. 2402 แต่ยังไม่พบหลักฐานเพียงพอที่จะระบุลำดับเวลาและการก่อสร้างขององค์ประกอบแต่ละส่วนได้ จึงถือเป็นข้อจำกัดของการศึกษาและเป็นประเด็นที่ควรได้รับการศึกษาเพิ่มเติมต่อไป

สรุปการศึกษา

จากการวิเคราะห์ข้อมูลประวัติศาสตร์ สภาพทางกายภาพของวัด และข้อเสนอจากการศึกษาในอดีต นำมาสังเคราะห์ร่วมกับกรอบแนวคิดคติจักรวาล ผู้ศึกษาเสนอว่า สามารถอธิบายองค์ประกอบของวัดปงสนุกผ่านแนวคิดคติจักรวาล โดยเชื่อมโยงม่อนดอยกับเขาพระสุเมรุ และเชื่อมโยงองค์ประกอบสำคัญบนยอดม่อนดอยกับสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระเจดีย์สัมพันธ์กับเจดีย์จุฬามณี และวิหารพระเจ้าพันองค์สัมพันธ์กับสุธรรมภาคยสภาศาลา นอกจากนั้นการแบ่งพื้นที่วัดออกเป็นส่วนเหนือและใต้ยังอาจสะท้อนความสำคัญของแนวแกนที่สัมพันธ์กับอุตตรกุรุทวีปและชมพูทวีป

จุดแตกต่างของข้อเสนอในการศึกษานี้อยู่ที่การพิจารณาองค์ประกอบต่าง ๆ ของวัดร่วมกันในฐานะระบบความหมายเดียวกัน แทนที่จะตีความองค์ประกอบแต่ละส่วนแยกออกจากกัน การตีความลักษณะนี้ในกรณีวัดปงสนุกสามารถช่วยอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างผังบริเวณ องค์ประกอบสถาปัตยกรรม และบทบาทของวัดในฐานะแหล่งศึกษาพระธรรมได้อย่างสมเหตุสมผลยิ่งขึ้น แม้มิได้เป็นข้อยืนยันถึงเจตนารมณ์ดั้งเดิมของผู้สร้างโดยตรงก็ตาม

ผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า การนำคติจักรวาลมาสู่งานพุทธสถาปัตยกรรมล้านนาไม่ได้เกิดขึ้นในลักษณะของการถ่ายทอดแบบแผนอย่างตายตัว แต่มีการตีความและเลือกใช้องค์ประกอบบางประการให้สอดคล้องกับบทบาท หน้าที่ และเงื่อนไขเฉพาะของวัด ผู้ศึกษามุ่งหวังว่าจะสามารถขยายความเข้าใจเกี่ยวกับการสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ในสถาปัตยกรรมล้านนา และเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษาหรือต่อยอดแนวคิดการออกแบบในอนาคตต่อไป

บรรณานุกรม

กรกนก รัตนวราภรณ์. (2545). *จักรวาลคติในการวางผังวัดหลวงล้านนา : สัญลักษณ์สะท้อนอำนาจรัฐในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่]. คลังข้อมูลงานวิจัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่. https://cmudc.library.cmu.ac.th/frontend/Info/item/dc:99508

โชติ กัลยาณมิตร. (2539). *สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม* (พิมพ์ครั้งที่ 2). สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.

ธวัชชัย ทำทอง. (2560). *ดาราศาสตร์กับวิถีชีวิตคนล้านนา*. สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง.

พระครูพุทธิธรรมโสภิต. (2539). *ประวัติวัดปงสนุกเหนือและบันทึกครูบาอาโนชัยธรรมจินดามุนี*. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

พระญาลิไทย. (2503). *ไตรภูมิพระร่วง ของ พระญาลิไทย*. โรงพิมพ์คุรุสภา. https://www.finearts.go.th/museumbangkok/view/23289-ไตรภูมิพระร่วง-ของ-พระญาลิไทย

พระยาธรรมปรีชา (แก้ว รักตพระจิตร). (2521). *ไตรภูมิโลกวินิจฉัย* (ฉบับที่ 1). กรมศิลปากร.

พระรัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์* (แสง มนวิทูร, แปล). ศิวพร.

พีรพงษ์ ไชยวงค์. (2552). *การศึกษาเมืองโบราณเขลางค์นคร-เวียงละกอนจากหลักฐานทางโบราณคดี* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร]. SURE. https://sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/1399

เมธี เมธาสิทธิ สุขสำเร็จ. (2562). พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองโบราณเวียงละกอน : ข้อมูลใหม่จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่วัดปงสนุกเหนือ. *วารสารวิจิตรศิลป์, 10*(2), 12–30.

วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์. (2544). *วิหารล้านนา*. เมืองโบราณ.

วรลัญจก์ บุณยสุรัตน์. (2558). การบูรณะวิหารพระเจ้าพันองค์ วัดปงสนุก จังหวัดลำปาง แบบมีส่วนร่วม : บทเรียนและประสบการณ์ของคนตัวเล็กกับการอนุรักษ์. *วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่*, *7*(2), 92–109. https://so01.tci-thaijo.org/index.php/abcjournal/article/view/95876

วีรศักดิ์ ของเดิม. (2558). *ศาสตร์ : ปั๊บสาครูบาอาโนชัยธรรมจินดามุนี*. สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง.

สรัสวดี อ๋องสกุล. (2539**).** *หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนาจากคัมภีร์ใบลานและพับหนังสือ*. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. (2549). *แผนที่มรดกวัฒนธรรมนครลำปาง*. โรงพิมพ์ อี.ที. พับลิชชิ่ง พรินทติ้ง.

สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดลำปาง. (2566, 13 มิถุนายน). *วัดพระธาตุลำปางหลวง*. กรมประชาสัมพันธ์. https://lampang.prd.go.th/th/content/category/detail/id/1819/iid/189215

สุกัญญา เอี่ยมชัย. (2539). *การศึกษาเพื่อเสนอแนวทางการอนุรักษ์ชุมชนเมืองลำปาง* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย]. คลังปัญญาจุฬาฯ. https://doi.org/10.58837/CHULA.THE.1996.138

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. (2539). *น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย*. ไทยวัฒนาพานิช.

สุวิภา จำปาวัลย์ และชัปนะ ปิ่นเงิน. (2553). *การศึกษาพุทธสัญลักษณ์ล้านนา*. สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

องค์การบริหารส่วนจังหวัดเชียงใหม่. (2568, 2 ธันวาคม). *Wat Chedi Luang*. https://chiangmaipao.go.th/ChiangMaiWorldHeritage/en/?p=79